

विश्ववाणी

सर्वजित्-कार्तिक-कृष्ण-नवमी

डिसेम्बर २ २००७

विकटकविः

पूर्वं भारतदेशे आन्ध्रप्रदेशे तेनालिरामनाम्ना एकः बालकः वसति स्म । सः प्रज्ञाशाली, परन्तु कुलहीनः, दरिद्रः, इति कारणतः कोऽपि तं न अध्यापितवान् । अतः तस्य माता दुःखिता आसीत् । तेनालिरामः प्रतिज्ञां कृतवान् – “अहं विद्याभ्यासं करिष्यामि” इति । सः अनेकान् शिक्षकान् पृष्टवान्, परन्तु अपमानमेव प्राप्तवान् । एकस्मिन् दिने दुःखितं रामं दृष्ट्वा एकः योगी उक्तवान् – “पुत्र ! धैर्यं मा जहीहि । अत्र समीपे कालीमन्दिरम् अस्ति । तत्र गत्वा मया उपदिष्टं मन्त्रं जप, परन्तु काली माता प्रकटिता भविष्यति चेत् तस्याः भयङ्कररूपं दृष्ट्वा भीतः मा भव । तस्याः वरदानेन त्वं महापण्डितः भवेः” इति । मन्त्रोपदेशं कृतवान् च ।

अतः रामः वनं गत्वा कालीमातरं सम्पूर्णहृदयेन उपासितवान् । बहुदिनानन्तरं काली माता सन्तुष्टा अभवत् । तेनालिरामस्य पुरतः भयङ्कररूपिणी सा आविर्भूता । परन्तु आश्चर्यम् ! तां दृष्ट्वा तेनालिरामः भीतः न अभवत् । अपि तु हसितुम् आरब्धवान् । माता क्रोधेन पृष्टवती – “किमर्थं हससि, बालक” ? “मातः क्षम्यताम् ! परन्तु भवत्याः सहस्रासु नासिकासु पीनसः (cold) भवेत् चेत् बहुकष्टकरं किल? मम एकस्याम् अपि नासिकायाम् एव भवति चेत् क्लेशः अनुभूयते !” इति उक्त्वा रामः पुनः पुनः हसितवान् । काली माता अपि हसितवती । रामस्य तीक्ष्णया बुद्ध्या धैर्येण च प्रसन्ना अभवत् । सा उक्तवती – “पुत्र! चिन्ता मास्तु । त्वं सर्वेषु शास्त्रेषु पण्डितः भविष्यसि । विकटकविनाम्ना प्रसिद्धः भविष्यसि” । एतत् श्रुत्वा रामः उक्तवान् – “धन्योऽस्मि मातः ! उत्तमः वरः अस्ति ।

‘विकटकवि’ पदस्य अर्थः विदूषकः अस्ति । तथा दक्षिणतः वामं च वामतः दक्षिणं पठामः चेत् अर्थः एकः एव” !

माता रामस्य धिया अतिप्रसन्ना अभवत्, सा उक्तवती – “पुत्र ! तव ज्ञानेन कीर्तिं प्राप्स्यसि, राजमन्दिरे त्वं सर्वैः श्लाघितः भविष्यसि । अहम् अन्यम् एकं वरम् अपि ददामि । अत्र पश्य ! मम हस्तयोः द्वे पात्रे स्तः । एकस्मिन् पात्रे ज्ञानपायसम् अस्ति, द्वितीयपात्रे धनपायसम् अस्ति । प्रथमस्य पानेन ज्ञानं लभ्यते, अपरेण धनं लभ्यते । एकं पात्रं चित्वा पायसं पिब” ।

रामः सन्तुष्टः अभवत् । अचिन्तयत् च – “द्वे अपि उपकारिणी पायसे स्तः । किं चिनोमि?” इति । नम्रतया मातरम् उक्तवान् – “किं पायसं रुचितरम् इति न जानामि । प्रथमं द्वे अपि किञ्चित् किञ्चित् पीत्वा आस्वादयामि” इति । यावत् माता किमपि वदेत् रामः झटिति तस्याः हस्ताभ्यां द्वे पात्रे स्वीकृत्य पायसे पीतवान्, बालकसहजया लज्जया नमस्कृतवान् ।

काली माता क्रुद्धा अभवत् परन्तु रामस्य मुखं दृष्ट्वा ज्ञातवती यत् – “एतत् सर्वं मम वरेण अभवत् किल ! रामः मम वरेण एव माम् अपि मोहितवान् ! सः अतीवचतुरः अस्ति” । “सुखी भव!” इति उक्त्वा सा अदृश्या अभवत् ।

कालेन तेनालिरामः श्रीकृष्णदेवरायस्य राजमन्दिरे कविविदूषकरूपाभ्यां कीर्तिं प्राप्तवान् ।

लावण्या मर्ला
M. I. T

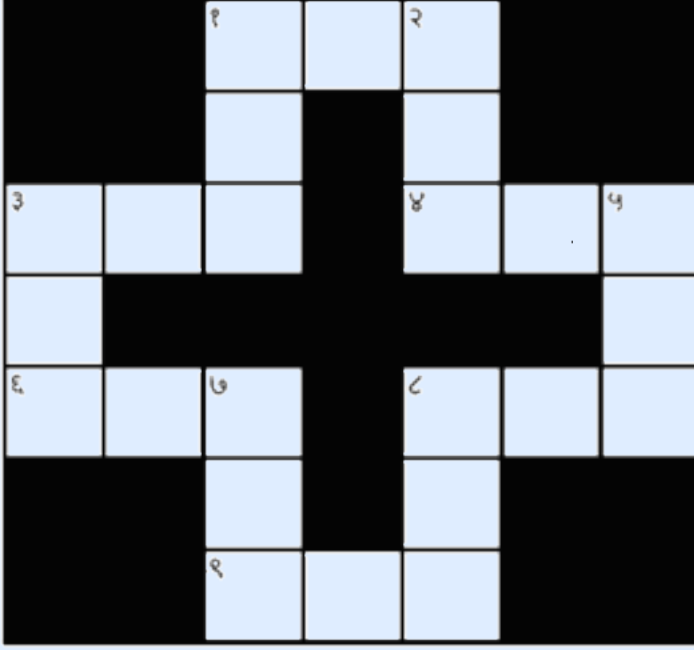
अस्मिन् अङ्के

विकटकविः – लावण्या मर्ला	१
पदबन्धः	२
प्रदीपयेम जगत्सर्वम् – चमू कृष्ण शास्त्री	२
संरक्ष्यतां परिसरः – सम्पादकीयम्	३
क्षेत्रय्य – नरेश सत्यनः	४
सत्यवाक्यम् – बालादित्यः	५
चेतःकर्षणम् – सन्दीप वर्मा	५
प्रतिस्पन्दान् प्रकाशनार्थं लेखनानि वा कृपया पत्ररूपेण प्रेषयन्तु । दोषाः दृश्यन्ते चेदपि सूच्यताम् ।	

सम्पर्कः –

vishvavani@speaksanskrit.org
speaksanskrit.org/campus/
speaksanskrit.org/vishvavani/
vishvavani.blogspot.com

पदबन्धः - १

वामतः दक्षिणम्

- १) सरिति जाता एषा कमला एव (३)
- ३) पयसः इदम् अतिमधुरम् (३)
- ४) बृहस्पत्युः पत्न्याः
सप्तमीविभक्तिबहुवचनरूपम् (३)
- ६) आमलकस्य रुचिः सम्बोधने (३)
- ८) महान् अपराधः (३)
- ९) गाढः अन्धकारः (३)

उपरिष्ठात् अधः

- १) रसयुक्तम् इदम् । सम्बोधने
विपरीतत्वेऽपि न परिवर्त्यते (३)
- २) पुत्र्याः पतिः (३)
- ३) नलश्च भीमश्च निपुणौ ___वृत्तौ (३)
- ५) सुखं ददाति एषः (३)
- ७) विसर्गहीनः नहुषपुत्रः देवयान्याः
पतिः महाराजः (३)
- ८) ताडनमिदं हारयुक्तः किम् ? (३)

गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निन्दुक्ष्वेडाविवेश्वरः ।
शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति ॥

गुणदोषौ बुधः गृह्णन्-इन्दुक्ष्वेडौ-इव-ईश्वरः ।
शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति ॥

बुधः गुणदोषौ ईश्वरः इन्दुक्ष्वेडौ इव गृह्णन् पूर्वं शिरसा श्लाघते परं कण्ठे नियच्छति ।

ईश्वरः चन्द्रं विषं च गृह्णाति । सः ईश्वरः चन्द्रं शिरसा वहति । कण्ठे विषं स्थापयति ।
तथैव पण्डितः कस्यापि गुणान् दोषान् च ज्ञात्वा सः शिरःकम्पनेन गुणानाम् अभिनन्दनं
करोति, कण्ठे दोषाणाम् नियन्त्रणं करोति ।

बुधः - पण्डितः, इन्दुः - चन्द्रः, क्ष्वेडः - विषः, श्लाघते - प्रशंसां करोति,
नियच्छति - स्थापयति ।

प्रदीपयेम जगत्सर्वम्

संस्कृतवाङ्मयं नाम किञ्चन महत्
ज्ञानभण्डारम् । जनानां संस्कृतशिक्षणं
नाम जनेभ्यः ज्ञानभण्डारस्य
कुञ्चिकाप्रदानम् इव । वयं
संस्कृतभाषया ज्ञानवितरणं कर्तुम्
इच्छामः । तेन ज्ञानप्रकाशेन सर्वं जगत्
प्रदीपयेम इति अस्माकं लक्ष्यम् अस्ति ।

आधिभौतिकी समृद्धिः, आध्यात्मिकी
समृद्धिः, आधिदैविकी समृद्धिः इति
त्रिविधा समृद्धिः व्यक्तिजीवने राष्ट्रजीवने
विश्वजीवने च भवेत् इति अस्माकं
विचारः । तच्च कार्यं वयं
संस्कृतभाषायाः माध्यमेन साधयेम ।

संस्कृतेन सदैव वैश्विकं चिन्तनम् एव
कृतम् । “वसुधैव कुटुम्भकम्”
“कृण्वन्तो विश्वमार्यम्” “आ नो भद्राः
यन्तु ऋतवो विश्वतः” इत्येवम्पकारेण
अस्माकं पूर्वजानां ये आदर्शाः सन्ति
तदनुसारम् अद्यापि अस्माभिः सर्वस्य
जगतः प्रदीपनं चिन्तनीयम् ।

अद्य विश्वे सर्वत्र योगस्य, वेदान्तस्य,
भगवद्गीतायाः, आयुर्वेदस्य, ज्योतिषस्य,
अन्यासां भारतीयानां विद्यानां
प्रचारकारणतः तत्तद्विषयमूलग्रन्थाः
संस्कृतेन सन्ति, तेषाम् अनुवादानां
पठनेन तृप्तिः न जाता इति कारणतः च
विश्वे शताधिकदेशेषु जनाः संस्कृतपठनं
आरब्धवन्तः । अतः संस्कृतभाषा अद्य
अत्यन्तं वेगेन वर्धमाना विश्ववाणी अस्ति
। एषा पत्रिका अपि विश्ववाणी ।
संवर्धताम् अभिवर्धतां विश्ववाणी ।

भाषायाः विकासः भाषितभाषारूपेण
साहित्यरूपेण च भवेत् । भाषाभ्यासे
श्रवणपठनयोः यथा तथा पठनलेखनयोः
अपि महत्त्वमस्ति । एताभिः सर्वाभिः
दृष्टिभिः विश्ववाणी प्रमुखभूमिकां निर्वहेत्
। गीर्वाणी सुरवाणी एषा जनवाणी,
विश्ववाणी च भवेत् । संस्कृतजगतः
वाण्या विश्ववाण्या एतया वयं “प्रदीपयेम
जगत्सर्वम्” ।

चमू कृष्ण शास्त्री
महामन्त्री, संस्कृतभारती

संरक्ष्यतां परिसरः

अस्मिन् वर्षे “नोबेल-शान्ति-पुरस्कारः” अन्तर्सर्वकारीय-परिसर-परिवर्तन-समित्यै (Intergovernmental Panel on Climate Change IPCC) च आल्बर्ट गोर् महोदयाय च दत्तः । मानवीयैः कार्यैः जातस्य परिसरपरिवर्तनस्य विषये जनजागृतेः निर्माणाय दत्ता इयं प्रशस्तिः । IPCC समितिः तु परिसरस्य परिवर्तनस्य विज्ञान-परिणाम-शमनविषयेषु संशोधनं करोति । संशोधनस्य सारांशान् प्रतिपञ्चवर्षेषु प्रकटयति । समित्याः कार्येण मानवीयकार्याणां परिसरपरिवर्तनस्य च सम्बन्धः स्पष्टः जातः । सम्बन्धं निरूपयितुं प्रमाणानि अपि सज्जीकृतानि समित्या । गोर् महोदयः तु जनजागृतेः निर्माणं कर्तुं विविधप्रदेशान् गत्वा भाषणानि करोति । एतद्विषये तेन ‘अननुकूलसत्यम्’ (An Inconvenient Truth) नाम पुस्तकं लिखितं, चलनचित्रं च कृतम् । पुरस्कारदाने नोबेल-समित्याः इच्छा इत्थं – “परिसरपरिवर्तनस्य सूचनाः न उपेक्षणीयाः । जागरूकतया अवधानेन च विषयः अयं चिन्तनीयः । महत्परिसरपरिवर्तनेन मानवकुलस्य जीवनम् एव कष्टकरं स्यात्” इति ।

अनेन पुरस्कारदानेन परिसरसंरक्षणे निरतानां कार्यकर्तृणां प्रोत्साहः भवेत् । तेषां कार्याय काचित् मान्यता प्राप्ता इव । अस्मिन् विषये वैज्ञानिकजगति राजकीयजगति च महती चर्चा प्रचलति । किं मानवानां कार्याणि परिसरं परिवर्तयन्ति ? केषाञ्चन विज्ञानीनां अभिप्रायः – “आम् । परिसरे दृश्यमानानि परिवर्तनानि मानवैः कृतस्य प्रदूषणस्य परिणामाः । विश्वस्य उष्णता वर्धमाना अस्ति । अनेन चण्डमारुतादयः नैसर्गिकविकोपाः अधिकतया दृश्यन्ते” इति । केचन वदन्ति – “नैसर्गिकप्रक्रियाभिः एव परिसरपरिवर्तनं भवति । तत्र मानवीयकार्याणां प्रभावः

अत्यल्पः” इति । इदानीम् अपि एकमतं नास्ति विज्ञानजगति । राजकीयजगति अपि एवं पक्षद्वयम् अस्ति ।

हानिः अत्यल्पा वा भवतु तथापि किम् अहामः वयं परिसरप्रदूषणं कर्तुम् ? प्रकृत्याः पालनं पोषणं चापि अस्माकं दायित्वम् । निधिरेषः ईश्वरेण दत्तः न व्ययीकर्तुं प्रत्युत रक्षणाय । अस्माकं पौत्रादयः अपि परिशुद्धं वायुं निर्मलं जलं च प्राप्नुयुः इति किं न इष्यते अस्माभिः ? अपत्यजननादारभ्य तस्य विद्याभ्यासादीनां कृते उच्चशिक्षणार्थं वा mutual funds रूपेण योजनाः क्रियन्ते । विविधैः रूपैः सम्पत् रक्ष्यते धनं सङ्गृह्यते च । परन्तु ‘परिसर’ नाम महानिधेः संरक्षणे किमर्थम् उदासीनता ?

परिसरस्य संरक्षणं कर्तुं महान् त्यागः न आवश्यकः । तदर्थं नैमित्तिकजीवने लघुकार्याणि कर्तुं शक्नुमः निश्चयेन । अस्मासु प्रत्येकः जनः यदि प्रतिदिनं एकचषकपरिमितस्य जलस्य व्यर्थव्ययं न करोति तेनापि महान् लाभः भवति । हस्तक्षालनार्थं यदा उपाहारगृहेषु कागदानि स्वीकुर्मः तदा अधिकं स्वीकृत्य अवकरिकायां न क्षिपाम । यदि प्रकोष्ठात् बहिः गच्छामः तर्हि दीपं निर्वाप्य एव गच्छाम । पात्रप्रक्षालनार्थं dishwasher सम्पूर्य चालयाम । एवं लघुकार्यैः अपि परिसरसंरक्षणं शक्यम् ।

सर्वकारीयस्तरे अपि परिवर्तनानि जायमानानि सन्ति इति तु महते सन्तोषाय । क्यालिफोर्निया-राज्यसर्वकारेण परिसरपरशासनानि बहूनि कृतानि । न्यूयॉर्क-नगरसर्वकारेणापि परिसररक्षणार्थं जनाः प्रेर्यमाणाः सन्ति । न्यूयॉर्क-नगरे उष्णतावर्धकाणाम् अनिलानाम् उत्पत्तिः ३०% न्यूनीकर्तुं योजना अस्ति । जागतिकस्तरे जनजागरणाय IPCC इत्यादयः समितयः कार्यं कुर्वन्ति । परन्तु यावत् पर्यन्तं स्वप्रेरणया जनैः परिसरविषये अवधानं न दीयते तावत् पर्यन्तं प्रकृत्याः अधोगतिः प्रवर्तते एव । निसर्गरक्षणार्थं अस्माभिः प्रत्येकैः रामसेतुनिर्माणे चिक्नोडसेवा (squirrel) इव यथाशक्तिः प्रयत्नः करणीयः एव । अनेन सुन्दरपरिसरं निर्मातुं शक्यते । किं नवमन्वन्तरशिल्पिनः भवेम?

मिलित्वा रचयेम संस्कृतभुवनम्

सम्पादकः
अविनाशवर्णः
UMD

प्रतिस्पन्दः

विश्ववाण्याः प्रथमे अङ्के सुभाषिते ‘चिन्ता’ इति लिखितमासीत् । ‘चिन्ता’ सम्यक् किल?

– जोय् वैलोप्पुळिळ,
Cincinnati, Ohio

सत्यं महोदय ! चिन्ता इत्येव लेखनीयम् । परन्तु यतः सुभाषिते ‘बिन्दुमात्रं विशिष्यते’ इति उक्तम् आसीत्, भावविशदीकरणार्थं ‘चिन्ता’ इति लिखितम् अस्माभिः ।

– सम्पादकौ

क्षेत्रय्य

दक्षिणभारते प्रचलितः कर्णाटकशास्त्रीयसङ्गीतप्रकारः भारतदेशस्य वैविध्यमयसङ्गीतसम्प्रदायस्य एका शाखा । कर्णाटकसङ्गीतस्य द्वौ अंशौ स्तः - कल्पितसङ्गीतं कल्पनासङ्गीतं च । कल्पितसङ्गीतम् इत्यत्र विविधेषु रागेषु अनेकैः वाग्गेयकारैः विरचितानां कृतीनाम् उल्लेखः । एताः कृतयः अमूल्याः सन्ति यतः न केवलं ताः श्रोतुं मधुराः सन्ति परन्तु तासाम् अध्ययनेन सङ्गीतच्छात्राः रागस्वरूप-रागभाव-स्वरसञ्चार-विशेषप्रयोग-विषयान् ज्ञातुं शक्नुवन्ति । कल्पनासङ्गीते अथवा मनोधर्मसङ्गीते गायकः स्वयं नूतनसङ्गीतं सृष्ट्वा तस्य प्रतिभां कौशल्यं च प्रदर्शयति । नूनं कल्पनासङ्गीतमपि कल्पितसङ्गीतेन अतीव प्रभावितं भवति । एवमेव सङ्गीतपरम्परा विकसति ।

यद्यपि शास्त्रीयसङ्गीतस्य सामवेदादारभ्य प्राचीनचरित्रम् अस्ति तथापि १४तम शताब्द्याः आरभ्य एव कर्णाटकसङ्गीतं वर्तमानरूपं समवाप्नोत् । एतस्मिन् समये बहवः वाग्गेयकाराः कर्णाटकसङ्गीतं धन्यं कृतवन्तः । सामान्यतः सर्वे सङ्गीतश्रोतारः "कर्णाटकसङ्गीतत्रिमूर्तिम्" (श्रीत्यागराज-मुत्तुस्वामीदीक्षितर-श्यामशास्त्री-महाशयान्) जानन्त्येव । अद्यतन सङ्गीतकार्यक्रमेषु अधिकरूपेण तेषां कीर्तनानामेव गायनं भवति । अन्ये केचन आधुनिकवाग्गेयकाराः अपि प्रसिद्धाः सन्ति परन्तु अनेकानाम् उन्नतवाग्गेयकाराणां कृतयः अद्य नैव श्रूयन्ते । ईदृशः एकः महान् वाग्गेयकारः आसीत् क्षेत्रज्ञः ।

आन्ध्रदेशे "मुव्व" इति ग्रामे ~१६००तमे वर्षे क्षेत्रज्ञः (अथवा क्षेत्रय्य) कविः सञ्जातः। तस्य मूलं नाम वरदय्य इति आसीत् । सः क्षेत्रे क्षेत्रे भ्रामन् भ्रामन् गीतानि अगायत्, ततः सः क्षेत्रय्य इति प्रसिद्धोऽभवत् । मुव्व-ग्रामस्य देवस्य गोपालस्य भक्तः क्षेत्रज्ञः तस्य कृतिषु "मुव्वगोपाल" इति मुद्राम् उपयुक्तवान् । सः "पदम्" नाम गीतरूपस्य रचने

निपुणः आसीत् । अद्यापि क्षेत्रज्ञस्य पदानि अद्वितीयानि । यद्यपि तेलुगुभाषायां तेन चतुस्सहस्राद् अधिकानि पदानि विरचितानि इति केषाञ्चन मतम्,

अद्यपर्यन्तं तानि सर्वाणि न लभ्यन्ते । तस्य पदानां द्वे लक्षणे स्तः - प्रथमं तेषां विलम्बगतिः तथा गमकवैशिष्ट्यम् । अतः तेलुगुभाषाज्ञानरहिताः अपि रसिकाः एतेषां सौन्दर्यम् अनुभवितुं शक्नुवन्ति। द्वितीयलक्षणं तेषां शृङ्गाररसप्राधान्यम् । विशेषतः बहुषु पदेषु विप्रलम्भ(वियोग)शृङ्गाररसः प्रभवति यत्र कथावस्तु परित्यक्तायाः नायिकायाः कामना नायकस्य सङ्गार्थम् । क्षेत्रज्ञस्य नायकः भगवान् मुव्वगोपालः । अतः एतेषु पदेषु मधुरभक्तिभावः वर्तते । नायिकायाः स्पृहा जीवात्मनः परमात्मना सह ऐक्यस्य कामनां द्योतयति इति केषाञ्चन पण्डितानाम् अभिप्रायः । शृङ्गाररसप्राधान्यात् भरतनाट्ये अपि पदानां प्रामुख्यमस्ति ।

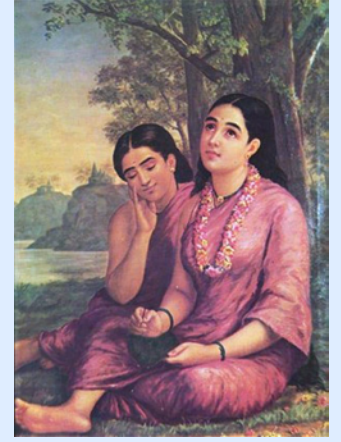
उदाहरणार्थं क्षेत्रज्ञस्य ఎప్పడ (एव्डे) इति पदस्य अनुवादः अधः लिखितः । अत्र नायिका सख्या सह सम्भाषणं करोति यत्र सा नायकस्य विषये आक्षेपं करोति - (रागं शङ्कराभरणम् । तालः मिश्रछापु)

कः सः? हे सखि, सः कः? सः कः (यः) यदाहं शयिता पुष्पबाणं क्षिप्त्वा मां क्षोभयित्वा गतः - सः कः?

यः दिवा आगत्य बहुधैर्येण मे गृहम् मम हस्तौ गृहीत्वा आलिङ्गनं कृत्वा ओष्ठाभ्यां दृढचुम्बनं दत्त्वा गतः-सः कः?

किमहं तस्य सम्पत्तिः? किं तेन परिचितसम्बोधनम् उचितम्? यदा मम पुरुषः नगरे नासीत् सायङ्काले मधुरशब्दान् जपित्वा चुम्बित्वा गतः - सः कः?

नीलमेघश्यामलाङ्गः पीताम्बरधृतः अहं षोडशसहस्रगोपस्त्रीप्रियः मुव्वगोपालः इत्युक्त्वा गतः - सः कः, हे सखि, सः कः?।

विंशतितमशताब्द्यां बृन्दा मुक्ता नाम सहोदर्यौ तयोः कार्यक्रमेषु अनेकानि पदानि अतीवरमणीयरूपेण गायतः स्म । तयोः कुटुम्बे अन्याः अपि गायिकाः वादकाश्च आसन् ये पदानां गायने वादने वा प्रबुद्धाः आसन् । परन्तु अधुना बृन्दामुक्तयोः मरणानन्तरं ये क्षेत्रज्ञस्य पदानि गायन्ति ते गायकाः बहुविरलाः । किं कारणम् आधुनिककर्णाटकसङ्गीते एतेषां पदानाम् उपेक्षायाः ? केचन पारङ्गताः वदन्ति पाश्चात्यसंस्कृतेः दूरदर्शनस्य च प्रभावात् क्षेत्रज्ञस्य विलम्बगतेः सङ्गीतं श्रोतुम् अद्यतन-सङ्गीतरसिकाणां सहना नास्ति इति । किन्तु एतत् असत्यम् इत्यहं मन्ये । मम अनेकानि मित्राणि सन्ति ये ईदृशसङ्गीतम् आस्वादयन्ति । एतत् सङ्गीतं कठिनमस्ति, तत् गातुं कठिनसाधना आवश्यकी, परन्तु अद्यतन गायकाः ईदृशसाधनां कर्तुम् उत्सुकाः न भवन्ति इति केषाञ्चन विदुषाम् अभिप्रायः ।

अपि च ईदृशानि शृङ्गारभरितानि पदानि सार्वजनिकवेदिकायां न गातव्यानि इति केचन गायकाः रसिकाश्च चिन्तयन्ति । कारणं यत्किमपि भवेत्, अद्य दुर्भाग्यवशात् वयम् इदम् अद्भुतसङ्गीतं न श्रोतुं शक्नुमः ।

यदि बहवः गायकाः वादकाश्च सङ्गीतकार्यक्रमेषु एतानि पदानि गास्यन्ति

तर्हि एव नूतनरसिकाः तैः आकर्षिताः भविष्यन्ति । परन्तु सामान्यतः गायकाः तादृशसङ्गीतमेव गायन्ति यत् श्रोतारः श्रोतुमिच्छन्ति । अतः यद् इदं सङ्गीतं लुप्तं न भवेत् तथा दीर्घकालं रसिकान् आकर्षयेत् तन् न केवलं गायकानां परन्तु सङ्गीतरसिकाणामपि उत्तरदायित्वमस्ति ।

 नरेशसत्यनः
Caltech

सत्यवाक्यम्

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् ।
न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ॥
प्रियञ्च नाऽनृतं ब्रूयात् ।
एष धर्मः सनातनः ॥

एषः बहुपुरातनश्लोकः । एतस्य अर्थं तु सर्वे जानन्ति एव । किञ्चित् अधिकं चिन्तनं कुर्मः चेत् केचन विशेषविषयाः ज्ञायन्ते । प्रथमं सत्यमेव अनितरं वक्तव्यम् इति अत्र उक्तम् । परन्तु बहुषु समयेषु सत्यं मनुष्येभ्यो न रोचते । अतः सर्वकालेषु सर्वावस्थासु सर्वत्र च सत्यवाक्पालनं सफलं न भवेत् । तादृशसन्दर्भेषु सत्यं न वक्तव्यम् ।

“सत्यं सफलं भवेत् उत न इति अस्य निर्धारणं किमर्थम् ? सत्यं तु मानवानाम् इष्टानिष्टाभ्याम् अतीतम् । तस्य विषये इष्टानिष्टयोः चर्चा न कर्तव्या किल ?” इति पृष्टे “किञ्चिदत्रैव वक्तव्यं यत्रोक्तं सफलं भवेत्” इति वाक्यम् एव अस्य निर्धारणाय उपयोक्तव्यम् । सत्यवाक्यं कदापि निष्प्रयोजनं न भवेत् इति सूत्रम् अपि अत्र निक्षिप्तम् । अतः यत्र सत्यवाक्पालनं सफलं न भवेत् तत्र व्यर्थप्रयत्नः न कर्तव्यः ।

सत्यं किमर्थं मनुष्येभ्यो न रोचते इति प्रश्नस्य उत्तरं तु न सुलभम् । मानवानां स्वभावः इत्थं – यत् सत्यं दुःखकारकं तस्य स्थाने सुखकारकम् अन्यत् किमपि भवेत् इति चिन्तनम् । दुःखकारकं सत्यं न श्रोतुम् इच्छन्ति । अतः तादृशाय सत्यवाक्यकथनं निष्फलं भवेत् । तस्मात् दुःखनिवारणं न भवेत् । कोऽपि लाभः अपि न भवेत् । अतः “न ब्रूयात् सत्यम् अप्रियम्” इति उक्तम् ।

चेतःकर्षणम्

चेतः ऋष्टमजानतस्तव खिलं क्षेत्रं स्थितं जीवितं ।
कृष्टिर्यद्यभविष्यदेव कनकं तत्र त्वमाप्स्यः फलम् ।
कालीनामवृत्तिं कुरुष्व परितः सस्यं तु सा त्रैष्यते ।
कालेनापि न लङ्घ्यते दृढतमा सा मुक्तकेश्याः वृत्तिः ॥ १ ॥

वर्षाणां शतकात् परं नु हियते क्षेत्रं तु यन्नाचिरात् ।
यच्छक्यं खलु सङ्गहाण सुफलं चोप्त्वा ततस्त्वं विभोः ।
दिव्यं नाम गुरुप्रदत्तमनघं प्रेमाभसा सिञ्च रे ।
साहाय्याय तु चेत् सुदुष्करमिदं रामप्रसादं ह्य ॥ २ ॥

अन्वयः :

१. चेतः, ऋष्टम् अजानतः तव क्षेत्रं जीवितं खिलं स्थितम् । यदि एव तत्र कृष्टिः अभविष्यत् त्वं कनकं फलम् अवाप्स्यः । (क्षेत्रस्य) परितः काली-नाम-वृत्तिं कुरुष्व । सा तु सस्यं त्रैष्यते । सा दृढतमा मुक्तकेश्याः वृत्तिः कालेन अपि न लङ्घ्यते ।

२. क्षेत्रम् अचिरात् वर्षाणां शतकात् परं (वा) तु हियते नु । यत् शक्यं सुफलं खलु सङ्गहाण । ततः, रे, त्वं विभोः अनघं दिव्यं गुरु-प्रदत्तं नाम उप्त्वा प्रेमाभसा सिञ्च । इदं तु सुदुष्करं चेत् साहाय्याय राम-प्रसादं ह्य ।

 सन्दीपवर्मा
Purdue

 बालादित्यः
UMD

सर्वेषां लेखनानां परिशीलने परिष्करणे साहाय्यं कृतवद्भ्यां रामप्रियधनञ्जयाभ्यां धन्यवादाः समर्प्यन्ते ।